

Проф. др Рајнхард Цимерман, директор
Мах-Планск института за страно и међународно приватно право
Хамбург (Немачка)

ПРАВНО ОБРАЗОВАЊЕ У НЕМАЧКОЈ: НЕКЕ КАРАКТЕРИСТИЧНЕ ОДЛИКЕ*

1. Hereditas Borussiae

Правничка култура се у великој мери уобличава начином на који се обучавају правници. Сходно томе, појава “образованих” правника је једна од карактеристичних одлика целокупне западне правне традиције. До данашњег дана, правници се образују на универзитетима, како у Немачкој, тако и у Француској и Италији. Немачки универзитети у XIX веку били су главни поборници правног учења у традиционалном смислу и немачки пандектизам имао је велики утицај у образовању савремених правничких умова: како унутар Немачке, тако и споља. Међутим, у исто време, правно образовање у Немачкој¹ поседује више одлика које га издвајају од других европских земаља. Те одлике су допринеле софистицираности немачког права, али су у исто време довеле до изванредне крутости и (националне) изолације. Обучавање правника је већ више од једног века тема трајних

* Са енглеског превео Бојан Стефановић, референт за међународну сарадњу Правног факултета у Новом Саду.

¹ За дискусију на енглеском језику видети Jutta Brunnée, ‘*The Reform of Legal Education in Germany: The Never-Ending Story and European Integration*’, (1992) 42 *Journal of Legal Education* 399 ff.; Juergen R. Ostertag, ‘*Legal Education in Germany and the United States – A structural Comparison*’, (1993) 26 *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 301 ff.; Ingo von Münch, *Legal Education and the Legal Profession in Germany*, 2002.

дискусија између немачких правника практичара и чланова академске заједнице. Те су дискусије кулминирале позивом за далекосежне реформе. То се десило, на пример, почетком седамдесетих година прошлог века и поново 1990. године². Током деведесетих година разни појединци и интересне групе изразиле су незадовољство *status-ом quo*³. Године 1998. група од преко двадесет правника, чланова академске заједнице и правника практичара, под вођством Ернст-Волфганга Бекенфердеа, изнела је модел наставног плана и програма, специфичан по великом нагласку на основне предмете.⁴ Сама иницијатива је била неуспешна, као и иницијатива конференције немачких министара правде да интегришу две постојеће фазе у систему правне обуке.⁵ Међутим, 1. јула 2003. године, предлог закона о реформи је коначно ступио на снагу. Иако закон у суштини одражава традиционални систем, њиме су уведене и значајне модификације.⁶

Основни образац немачког правног образовања, који је очуван са невероватном истрајношћу, и даље одражава своје порекло из Пруске XVIII века.⁷ Разлог за његово постојање јесте потреба за обучавањем једног

² Посебно треба издвојити, на крају већином одбијен, свеобухватан преглед и предлог реформи Winfried Hassemer-а и Friedrich Kübler-а, *Welche Maßnahmen empfehlen sich – auch im Hinblick auf den Wettbewerb zwischen Studenten aus den EG-Staaten – zur Verkürzung und Staffing der Juristenausbildung?* у *Verhandlungen des 58. Deutschen Juristentages, Band I*, 1990, стр. Е 1 ff. За конзервативнији поглед видети Horst-Diether Hensen, Wolfgang Kramer, под истим насловом на истом месту, стр. F 1 ff. Оба реферата била су дата на разматрање на *Deutscher Juristentag*, двогодишњем састанку свих немачких правничких професија.

³ Видети нпр. Heinz Kötz, *Zehn Thesen zum Elend der deutschen Juristenausbildung*, (1996) 4 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 565 ff.; Axel Flessner, *Deutsche Juristenausbildung*, 1996 *Juristenzeitung* 689 ff.; Ernst-Wolfgang Böckenförde, *Juristenausbildung – auf dem Weg ins Abseits*, 1998 *Jura* 449 ff.; Hans-Uwe Erichsen, *Thesen zum Elend und zur Reform des Jurastudiums*, 1998 *Jura* 449 ff.; Filippo Ranieri, *Reform der Juristenausbildung ohne Ende?*, 1998 *Juristenzeitung* 831 ff.

⁴ Тзв. *Ladenburg* модел, видети 1998 *Neue Juristische Wochenschrift* 2797 ff. (заснован на *Ladenburg* манифесту; видети 1997 *Neue Juristische Wochenschrift* 2935 ff.).

⁵ Ulrich Goll, *Praxisintegrierte Juristenausbildung als Chance*, 2000 *Zeitschrift für Rechtspolitik* 38 ff.

⁶ Видети *infra sub. 6*

⁷ О историји правног образовања у Немачкој видети Gerhard Dilcher, *Die preußischen Juristen und die Staatsprüfungen: Zur Entwicklung der juristischen Professionalisierung im 18. Jahrhundert*, у *Festschrift für Hans Thieme*, 1986 *Juristische Schulung* 513 ff.; Ina Ebert, *Die Normierung der juristischen Staatsexamina und des juristischen Vorbereitungsdienstes in Preußen (1849-1934)*, 1995; Filippo Ranieri, *Juristen für Europa: Wahre und falsche Probleme in der derzeitigen Reformdiskussion zur deutschen Juristenausbildung*, 1997 *Juristenzeitung* 801 ff.; Peter Hommelhoff, *Anwälte im Streckbett der Richterausbildung*, у: *Familiengesellschaften für Walter Sigle*, 2000 стр. 463 ff.

хомогеног, висококвалификованог и верног корпуса извршних и правосудних службеника, ради руковођења једном обимном и прилично хетерогеном територијом. На основу тога, уведен је „приправнички стаж“, којим руководи држава, ради давања дипломираним правницима неопходне практичне вештине за обављање разних послова; ово стажирање је постављено као обавезан услов за пријем у адвокатуру, као и за јавне бележнике; академско-правна обука на универзитетима је подложна детаљној регулативи; и држава је преузела одговорност, не само за извођење испита након завршетка приправничког стажа, већ и за испите на самом крају академско-правне обуке. Оно што је некад представљало истинску универзитетску диплому је тим поступком, у суштини, претворено у пријемни испит за приправничко стажирање, које се преобразио у иглене уши кроз које кандидати за све правничке позиве морају да прођу. Сјај и несрећа немачке правне обуке су остали уско повезани са овим битним одликама.

2. Државни испит:

Кључна одлика немачке правне обуке

Немачки студенти права и дан данас завршавају своје универзитетске студије не добијањем универзитетске дипломе, већ полагањем првог државног испита (*erstes Staatsexamen* или *Referendarexamen*). Овај испит у свих 16 немачких држава (*Länder*) организује посебна канцеларија у оквиру правосудне управе сваке државе (*Landesjustizprüfungsamt*), која исто тако именује и испитиваче. Професори учествују у испитном процесу већ дуже од 100 година. Као резултат тога, сваки писани испит обично оцењују један практичар (обично судија апелационог суда или старији члан државне управе) и један професор. Осим тога, свака комисија за усмене испите је састављена од по два практичара и два професора. У Баварској, студенти су обавезани да полажу осам писмених испита у трајању од по пет сати: четири испита из приватног права, један из кривичног права, два из јавног права и још један испит из предмета који сам студент изабере. На сваком од тих испита студенту је дат скуп хипотетичких чињеница на основу којих он мора да изнесе аргументовано правно мишљење. Студенту су доступни сви релевантни законски текстови. Након оцењивања свих испита, сваки студент чија је укупна оцена већа од одређеног минимума мора да положи усмени испит. Усмени део се обично положи у групи од три до пет студената (у исто време) и траје од четири до пет сати. Студенти иступају пред четири испитивача који испи-

тују из области приватног права, кривичног права, јавног права и изабраног предмета. Након дугог јутра, сваки студент добија коначну укупну оцену (на скали од 0 до 18), израчунату на основу 12 посебних оцена са писаних испита и *viva voce* наступа студента.

Правно образовање у Немачкој по традицији регулишу немачки *Länder*-и; савезно законодавство обезбеђује само општи оквир.⁸ Према томе, постоји више посебности међу самим државама: студенти из северне Немачке морају да напишу само три писана испита од по пет сати, али зато морају да се суоче са мукотрпним периодом од четири недеље, током којег морају саставити детаљно правно мишљење (ретко кад мање од 100 страница) на основу посебно припремљених скупина чињеница; у Севернорајнској Вестфалији писане и усмене испите оцењују исте четири особе, итд. Међутим, ове варијације су ипак од мањег значаја.

Материја на првом државном испиту одређена је разним одредбама *Länder*-а о правној обуци. Тврдо језгро чини приватно право (општи део, облигације, својина, породично и наследно право, ова последња два само начелно, фундаменталне карактеристике привредног права, компанијског права и радног права), кривично право и јавно право (уставно и управно право, ово последње је ограничено само на принципе и посебне области), заједно са дотичним правилима процесног права.⁹ Осим тога, сваки студент мора да изабере једну тему из великог броја изборних тема, од правне историје до криминологије или антитрустовског права. Према томе, држава на посредан начин одређује програм академско-правне обуке. Без обзира на то како сами факултети виде своју основну мисију, једна од примарних функција јесте припрема студената за завршни државни испит. Међутим, они нажалост нити су у претерано добром положају, нити идеално опремљени за постизање тог циља.

3. Студенти, професори и приватне школе за учење напамет

Као прво, не постоје пријемни испити на универзитетима. Свако ко је завршио средњу школу (*Gymnasium*), за шта је у Немачкој обично пот-

⁸ Видети чл. 5-7 *Deutsches Richtergesetz* (немачки Закон о правосуђу); *cf.* исто чл. 4 *Bundesrechtsanwaltsordnung* (Савезни Правилник о адвокатури), § 5. *Bundesnotarordnung* (Савезни Правилник о јавним бележницима).

⁹ На основу тога филозофија права и историја права, односно упоредно право, нису обавезни предмети.

ребно 13 година, може да се пријави за упис на правни факултет. Сви пријављени имају право на упис, али то не мора да буде нужно на универзитет кога су одабрали као први или други. Горње границе за упис студената за поједине факултете, које су прилично високе, регулише држава;¹⁰ оне далеко надмашују максималне капацитете, за које су факултети првобитно димензионирани. Чест је случај да предмете на првој или другој години слуша по 300 или 400 студената. Сви факултети имају своје моделе наставног плана и програма; али се они, међутим, не разликују у знатној мери. Посебно, изузев обавезних (најчешће) шест или седам “сертификаата”, који се добијају кроз писане тестове и истраживачке радове¹¹, они практично немају обавезне елементе.

У принципу, студенти су слободни да изаберу када и које предмете желе да слушају. Уопште не морају да долазе на предавања, све док су званично регистровани за одређен број предмета. У начелу, они су слободни да сами одреде начин на који ће организовати своје студије. С обзиром на то да многи од њих немају искуства у организацији сопственог рада, у пракси, велики број почиње да губи усмерење. С друге стране, за немачке професоре није погодно да држе предавања великом броју студената, од којих су многи неспремни и немотивисани и често не улажу све своје способности у обавезних осам сати предавања недељно.¹² Такође, професори традиционално сматрају свој истраживачки рад као главни приоритет уместо наставе, с обзиром на то да им најчешће исти тај научно-истраживачки рад обезбеђује примамљиве „позиве“, тј. понуде од стране других универзитета. Достојанствена равнодушност према ужурбаности универзитетског живота је честа појава код немачких професора¹³.

¹⁰ Видети статистику коју је припремио von Münch (бр.1) 79 f.

¹¹ У неким немачким *Länder*-има регулативом је уведен тзв. „средњи испит“ који се полаже након што је студент одслушао одређен број семестара. Већина факултета је одредила одређен број кредита који се добијају похађањем кључних предмета. На крају сваког семестра се пишу тестови за сваки од ових предмета; тестови чине једну целину која представља „средњи испит“.

¹² Школска година (наставна година) се састоји од 30 недеља подељене на два семестра.

¹³ Иако су релативно добро плаћени (у поређењу са професорима у другим европским земљама, али никако у поређењу са самим врхом адвокатуре!), немачким професорима је дозвољено, у одређеним границама, да се баве приватном праксом. Од њих се често траже експертска мишљења, учествују у јавности познатим парницама или арбитражама, или служе (привремено) као судије у Регионалном апелационом суду (*Oberlandesgericht*). Ретко ће се који професор, међутим, одрећи своје катедре за стално ангажовање у пракси или за функцију сталног судије. Изузетак је наравно избор у веће судија Савезног уставног суда (*Bundesverfassungsgericht*). Од 16 судија Суда, најчешће су неколико од њих професори права који за време трајања свог мандата нису у сталном радном односу на факултету.

Као резултат тога, као и разних других фактора, велика већина студената се препушта наставницима у приватним школама за учење напамет, које већ неколико генерација чине несретан али у потпуности изграђен део немачког правног образовања¹⁴. Ове школе за учење напамет (*Repetitorien*), наплаћују знатне суме за школарину (за шта универзитети немају могућност) и примењују ригорозну радну дисциплину (што исто тако факултети не раде). Њих не интересује софистицирани академски дискурс, већ предају суштину метода анализе случајева: како савладати хипотетичке скупине чињеница, као оне изложене на државном испиту. За немачког студента права није само битно да има широко и детаљно познавање материјалног права (законски текстови, судска пракса, правна доктрина) и да примени то знање на једном, свеобухватном испиту на крају својих студија; од једнаке важности је да савлада високо формализовани „метод“ припреме правног мишљења и „решавање случаја“¹⁵, који се примењују са неумољивом ригорозношћу. Овај метод је дизајниран тако да студент мора да размотри случај са сваког могућег правног аспекта, да истражи сваки могући аргуменат, како у корист, тако и против захтева тужиоца и да у том процесу не додирује питања која нису строго релевантна. Од централног значаја је институт *Anspruch-a*¹⁶, на основу којег је водећи пандектистички научник у XIX веку, Бернхард Виндшајд, успео да преобрази римски *actio* у термин материјалног, уместо процесног права¹⁷. То пружа једну непроменљиву полазну тачку за било какву анализу случаја у немачком праву и, уопштено гледајући, постаје један од фундаменталних концептуалних стубова савремене приватноправне доктрине¹⁸. Овакав начин размишљања је дизајниран да студенте ослободи сваког

¹⁴ Видети Wolfgang Martin, *Juristische Repetitorien und staatliches Ausbildungsmonopol in der Bundesrepublik Deutschland*, 1993. год.

¹⁵ За темељно објашњење случаја из приватног права видети Uwe Diederichsen, Gerhard Wagner, *Die BGB-Klausur*, девето издање 1998. год.; Dirk Olzen, Rolf Wank, *Zivilrechtliche Klausurenlehre und Fallrepetitorium*, друго издање 1998. год.

¹⁶ Дефинисано у чл. 194 I BGB као „право да захтева делање или пропуштање другог“

¹⁷ Видети Bernhard Windscheid, *Die Actio des römischen Civilrechts vom Standpunkte des heutigen Rechts*, 1856; Bernhard Windscheid, Theodor Kipp, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, девето издање 1906, чланови 43, 106.

¹⁸ За једну општу дискусију, видети Dieter Medicus, *‘Anspruch und Einrede als Rückgrat einer zivilistischen Lehrmethode’*, 1974. год. 174 *Archiv für civilistische Praxis* 313 ff.; Bernhard Großfeld, *‘Examensvorbereitung und Jurisprudenz’*, 1992. год. *Juristenzeitung* 22. ff.; Jan Schapp, *‘Das Zivilrecht als Anspruchssystem’* 1992. год. *Juristische Schulung* 537 ff. У његовој изузетно успешној књизи *Bürgerliches Recht: Eine nach Anspruchsgrundlagen geordnete Darstellung zur Examensvorbereitung*, деветнаесто издање 2002. год., Dieter Medicus даје анализу BGB-а која је строго базирана на разне *Ansprüche* познате у немачком приватном праву.

искушења да прилазе решавању случаја са несвесним наслућивањима о добру и злу. Он негује једну менталну дисциплину за коју се сматра да је специфични атрибут правника. То захтева и подстиче стил писања који је прецизан, равнодушан и „неутралан“; или, може се рећи, потпуно безбојан и лишен књижевничких чари и личног укуса. У исто време, он поседује једну узвишену, чак донекле педантну, нераздвојиву логику.

У тим условима, највероватније није изненађујућа чињеница да на првом државном испиту редовно постоји шокантна стопа неуспешности од 20 до 25 одсто. Према томе, у свих 16 *Länder*-а Савезне Републике у 1999. години¹⁹, укупан број од 17.023 студената полагало је први државни испит из права, од којих 4.922, тј. 28.91 одсто није положило и још 5.252, тј. 30.85 одсто добило најнижу оцену „задовољавајуће“ (*ausreichend*). Свега 435 студената (2.56 одсто) постигло је укупан резултат „добар“ или „врло добар“²⁰. На неким универзитетима, резултат „врло добар“ се виђа свега једном или двапут у пар година.

4. Приправнички стаж и правна пракса

Они који су успешно положили први државни испит обично започињу свој приправнички стаж или практично-правну обуку (*Referendardienst*). Сврха тога јесте да их упозна са разним правним позивима и да их обучи у вештини израде молби, израде управних аката, нотарних докумената, итд. *Referendardienst*-ом управља искључиво држава и распоређује приправнике (*Referendare*) на период од три до четири месеца у кривично-правна и грађанскоправна одељења у судовима, у адвокатске канцеларије, у канцеларије савезне, државне или комуналне администрације, јавна тужилаштва или код других врста правника практичара. Неке од ових позиција су обавезне, док друге могу (са ограничењем) да сами изабереу. Осим тога, приправници су дужни да похађају курсеве из практичноправног образовања, које држе судије или државни службеници. За време обављања своје праксе, они примају скромне накнаде од стране државе.

Након две године приправници морају да полажу други државни испит (*Zweites juristisches Staatsexamen* или *Große Staatsprüfung*) који следи

¹⁹ Cf. статистика из 2000. год. *Juristische Schulung* 932 ff.; von Münch (бр. 1) 88 f. (cf. исто стр. 48).

²⁰ Одлика „добар“ се у неким *Länder*-има даје за укупан резултат преко 11,5 поена, а у другим преко 13 поена (од укупно 18 поена на скали!). Приправник са укупним резултатом већим од 10 поена не мора да брине о својој будућности.

сличан образац као и први. Они морају да полажу једанаест (уместо осам) писаних испита од по пет сати, у периоду од мање од три недеље (опет, ствари другачије стоје у северној Немачкој) и да полажу усмени испит који траје неколико сати. За разлику од претходног, овај испит држе само судије, старији државни службеници и старији адвокати. Као на првом испиту, кандидати добијају укупну оцену (на скали од 0 до 18), која одређује њихове професионалне изгледе. Чак и у овој фази, између 10 и 15 одсто кандидата падне (испит се може полагати укупно двапут) и мање од 2 одсто кандидата постиже оцену „добар“ односно „врло добар“²¹.

Успешни кандидати стичу назив *Assessor*. Они постају у потпуности квалификовани правници, са могућношћу да буду изабрани за судију (правосуђе у Немачкој чини део јавне службе), јавног бележника, државног тужиоца или за консултанта у правној служби предузећа. Алтернативно, постоји и могућност заснивања радног односа у адвокатској фирми или отварања сопствене приватне праксе (*Rechtsanwalt*; не постоји подела између виших и нижих адвоката). Успешни кандидати су преживели два мукотрпна испита и ригорозно су обучавани у „правничком начину размишљања“. Реалност је, међутим, да су кандидати учени да размишљају попут судија, зато што је нагласак превасходно стављен на непристрасно процењивање правног сукоба. Ипак, парадоксално, само мали број *Assessoren-a* започиње каријеру у правосуђу. Али чак и као адвокати који заступају интересе странака, они морају бити предани служењу правди у неком узвишеном и непристрасном смислу. Ово, у најмању руку, представља идеологију која за многе стране посматраче сигурно делује као изопачен приступ правној обуци.

Ипак велик број правника уопште не улази у једну од специфично-правних професија. Право је и даље посматрано као најбоље понуђено опште образовање и правници су тиме, широко гледајући, високо квалификовани за високе менаџерске функције и изборе унутар државне службе. Правници фактички држе монопол над читавим низом послова. У исто време, међутим, јасно је да тржиште не може да апсорбује више од 10.000 ново-квалификованих правника годишње²². Чак и они који имају прилику

²¹ Видети статистику објављену 2000. год. у *Juristische Schulung* 932; von Münch (бр. 1) 90 f.

²² Иако је број судија у Немачкој висок у поређењу са Великом Британијом, само 1,4 одсто од оних који су положили оба државна испита изабрани су за судије. Крајем 1998. године у Немачкој је било укупно 20.920 активних судија. Још једна професија која има велику искључивост и престиж (као и одлична примања) јесу јавни бележници. Приступ је веома ограничен и дозвољен само најбољима. Тако, на пример, Хамбург има само 83 активна јавна бележника у односу на 5.400 *Rechtsanwälte* (адвоката). Године 1999. Немачка је

да уђу на тржиште су платили високу цену за свој позив: углавном имају приближно тридесет година у тренутку започињања професионалног живота. У случају да су остали на универзитету ради стицања докторског звања (што није реткост), могуће је да имају и више од тридесет година.

5. Посебна каријера: Пут до катедре

Докторско звање јесте много цењена додатна квалификација за оне који желе да уђу у правну праксу, посебно зато што су немачки клијенти често импресионирани академским титулама²³. Међутим, докторат исто може да буде почетна тачка за једну од и даље најпрестижнијих позива: професора права. Ипак, пут до првог „позива“ на катедру јесте изузетно тежак. Потенцијални члан академске заједнице мора имати високе оцене са првог, и углавном и са другог, државног испита. Његова (много чешћа него њена) теза мора бити одбрањена са високом оценом; углавном се тезе објављују као књиге. Након тога долази период од неколико година приправничког стажирања код афирмисаног професора. Професор најчешће у ту сврху отвара једно радно место за „академског асистента“ (*wissenschaftlicher Assistent*) на својој катедри. Асистент, с једне стране, мора да држи одређен број вежби и да пружа подршку дотичном шефу катедре у његовим истраживачким пројектима. С друге стране, он има велики задатак у смислу тзв. хабилитације која треба да представља фундаменталан и оригиналан допринос науци. Рад на томе може да потраје чак четири до пет година. Хабилитацију мора да прихвати факултет у целини, који затим новом члану додељује *venia legendi*: одобрење да на своју одговорност држи наставу из одређеног предмета права.

Након неколико напетих месеци (надајмо се не година), током којих приправник служи као *locum* професору на неком другом факултету и током којих држи разна презентациона предавања, „приватна предавања“

имала укупно 104.000 активних *Rechtsanwälte-a* (тј. скоро 130 на сваких 100.000 становника). Исте године у просеку је примљено 500 нових *Rechtsanwälte-a* месечно. Током 1990тих година примећено је повећање за 80 одсто. Многи од оних који су положили испит са мање од просечном оценом и који нису успели да обезбеде посао у постојећој адвокатској фирми, привредном предузећу, осигуравајућем друштву, итд. имају веома тежак живот. Сви подаци су преузети из von Münch (бр.1) 56 ff. Cf. исто Otto Sandrock, `Die deutsche Juristenausbildung` 1994. год. *Zeitschrift für Rechtsvergleichung* 50 ff. са подацима из 1992. год.

²³ За сва питања која се односе на докторско звање у Немачкој видети Ingo von Münch, *Promotion* 2002. год.

(*Privatdozent*) добија свој први „позив“ за ниже професорско звање. Како се шири његова репутација, он може очекивати позив на катедру. Једно веома здраво усвојено правило захтева од факултета да кандидате за катедре бирају изван факултета. Кад је коначно именован за ванредног односно редовног професора, академски радник обично има негде између 35 до 40 година. Он је изузетно добро квалификован (као научно-истраживачки радник; много мање квалификован за наставу), иза себе има две главне монографије и велик број чланака, коментара случајева и приказе књига; али никад није био на положају који захтева самосталну одговорност, било академску или другу.

6. Промене

Специфичности немачког система правне обуке, посебно његово строго регулисање од стране државе и систем државних испита, су у великој мери до сада спречавали четрдесет²⁴ правних факултета у Немачкој да уђу у међусобну конкуренцију, у циљу развијања сопствених карактеристичних профила. Студенти углавном стичу исту врсту образовања на сваком од њих. Најчешће се опредељују за универзитете зато што се они налазе у атрактивним градовима или у близини планина, зато што имају дугу традицију (или, супротно, за новије универзитете зато што, често, имају савременија здања и бољу опрему), зато што су велики (и тиме могу да понуде много примамљивих изборних предмета) или зато што су релативно мали (што олакшава успостављање контаката између наставника и студената), зато што је то место где су родитељи студената студирали, где су традиционална студентска братства честа појава или, исто још чешће, зато што се налази близу куће²⁵. Ранг листе правних факултета које се објављују почевши од друге половине деведесетих година су методолошки сумњиве и поједностављене. Евалуација наставе се тек сада успоставља.

Недавно је, међутим, дошло до одређених измена у традиционалном систему. Тиме су, посебно чланови 5-7 *Richtergesetz*-а, реформисани. Тридесет одсто укупне оцене на првом државном испиту ће, убудуће,

²⁴ Укључујући девет факултета из бивше Немачке Демократске Републике; видети списак у von Münch (бр. 1) 79 f. Сви ови факултети су у саставу државних универзитета. Њихови професори су државни службеници, студенти не плаћају школарину. За Правни факултет *Bucerius* видети *infra* текст до бр. 28.

²⁵ За типичан коментар видети Victor Ehrenberg у: Ханс Планиц (изд.) *Die Rechtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, том I, 1924. год. стр. 60: „Када би немачки студенти права бирали универзитет на основу квалитета факултета?“

чинити испити које спроводе правни факултети по сопственој академској одговорности у одређеним „фокалним областима“ (*Schwerpunktbereiche*) које студенти бирају након обавезне основе предмета из основних области немачког права²⁶. Сваки факултет ће тако морати да понуди специјализоване предмете из одређеног броја „фокалних области“, у циљу проширења и консолидовања вештина, стечених од стране студената у првом делу своје правне обуке и да се сконцентришу на предмет од посебног интересовања за њих. У исто време, нова правила покушавају да ставе већи нагласак на стицање вештина неопходне за рад у бројним правним професијама (за разлику само од вештина за рад у суду) и других „кључних квалификација“ неопходне за успех у правној пракси (као нпр. реторика, посредовање, извођење доказа, испитивање сведока и страни језици). Исто тако је предвиђено и смањење броја студената за 25 одсто²⁷. Остаје још да се види како ће законодавци 16 немачких *Länder*-а одредити оквирне одредбе прописане од стране Савезног парламента и какве ће наставне планове и програме развити поједини факултети на основу прописа *Länder*-а. Приправнички стаж остаће јединствена фаза у правној обуци, након успешног полагања првог државног испита. Међутим, она јесте прилагођена у смислу да боље одражава нормалан професионални пут младих *assessor-a*; посебно, приправнички стаж ће морати да садржи и период од девет месеци рада у адвокатури.

Очигледно је да је сувише рано за сумирање искустава. Досадашње реакције су ипак мешовите. Удружење немачких правника у адвокатури (*Deutscher Anwaltsverein*) критиковало је ову реформу као недовршену и сходно томе је развило сопствени модел за практично-правну обуку, који је посебно прилагођен адвокатури²⁸. Модел је конципиран тако да буде компатибилан са постављеним параметрима за приправнички стаж и да младим приправницима додели додатни сертификат (помоћу којег Удружење у крајњој линији жели да ограничи приступ адвокатури).

Ипак дошло је и до других битних момената за правно образовање и правнички позив. Октобра 2000. године отворен је први приватни правни факултет у Немачкој. Правни факултет *Bucerius* у Хамбургу финансиран је већим делом од стране имућне приватне фондације (*Zeit-Stiftung*), међу-

²⁶ У погледу „средњег испита“ и основних предмета из немачког права (путем којих факултети покушавају успоставе неку врсту система контроле напретка њихових студената), видети бр. 11 горе.

²⁷ За коментар видети Peter Hommelhoff, Christoph Teichmann, „*Forum: Modernisierung in Kontinuität – die Revolution der Juristenausbildung*“, 2001. год. *Juristische Schulung* 841 ff.; Peter Hommelhoff, Christoph Teichmann, „*Das Jurastudium nach der Ausbildungsreform*“, 2002. *Juristische Schulung* 839. ff.

²⁸ Видети *Dav-Newsletter* 2/2004.

тим, финансира се и од средства добијених путем школарина студената. Факултет представља занимљиву алтернативу досадашњем монопољу над правним образовањем, који су држали државни универзитети²⁹. Такође, скоро је савезни законодавац покушао да умањи значај који је имала хабилитација за академску каријеру³⁰. Могло би се очекивати, међутим, да ће немачки правни факултети и даље инсистирати на другој важној монографији као предуслов за избор на катедру; за сада настављају са традиционалним поступком хабилитације. Осим тога, отворен је додатни професионални колосек за чланове академске заједнице, увођењем тзв. ниже професуре³¹. Позив адвокатуре у праву (*Rechtsanwalt*) је такође битно измењен у последњих десет година. Успостављени су нови облици сарадње између *Rechtsanwälte*-а (као оснивање предузећа са ограниченом одговорношћу)³² и између *Rechtsanwälte*-а и припадника других професија (као што су порески консултанци или рачуновође: командитно партнерско удружење)³³. Адвокати сада могу да рекламирају своје услуге (иако то оглашавање може да садржи само непристрасне информације и мора да се односи само на професионалне активности адвоката, односно његове канцеларије)³⁴ и могу да се кандидују за титулу *Fachanwalt* (тј. адвокат стручан у одређеној специјализованој области)³⁵. Адвокати из држава чланица Европске уније могу да послују у Немачкој без полагања првог и другог државног испита³⁶. Можда најважнији моменат представља талас спајања канцеларија који је преплавио немачки правнички позив, првобитно између немачких, а сада и између немачких и међународних адвокатских канцеларија³⁷. Овако, на пример, фирму *Freshfields Bruckhaus Deringer* сада чини близу 30 канцеларија (7 од њих у Немачкој) са преко 2.500 адвоката (око 540 од њих у Немачкој). Пре петнаест година, такве размере

²⁹ Видети von Münch (бр. 1) 31 ff., 82 ff.; Sascha Leske, *Bucerius* Правни факултет у Хамбургу – *Ein neuer Weg in der Juristenausbildung*, 2001 *Juristische Schulung* 414 ff.

³⁰ Чл. 44 II *Hochschulrahmengesetz*

³¹ Чл. 45, 47 *Hochschulrahmengesetz*. Ове одредбе је, међутим, поништио Савезни уставни суд 27. јула 2004. зато што представљају повреду права немачких *Länder*-а да регулишу универзитетско питање: BverfG, 2004 *Neue Juristische Wochenschrift* 2803 ff.

³² Чл. 59c ff. *Bundesrechtsanwaltsordnung*.

³³ *Gesetz über Partnergesellschaften Angehöriger Freier Berufe* (1994).

³⁴ Чл. 6 ff. *Berufsordnung für Rechtsanwälte*.

³⁵ *Fachanwaltordnung* (1999).

³⁶ Ово је резултат Директиве Европске уније о праву на успостављање адвокатске праксе (1998.); о којој видети Martin Henssler, *Der lange Weg zur EU-Niederlassungsrichtlinie für die Anwaltschaft*, (1999) 7 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 689 ff; von Münch (бр. 1) 66 ff.

³⁷ Видети von Münch (бр. 1) 71 ff.

су биле нечувене у Немачкој. Постоје и друге немачке адвокатске фирме које су постале део великих транснационалних алијанси³⁸.

7. Ширење видика

Растућа међународна оријентација правне праксе на највишим нивоима одражава један развој који је постао карактеристичан у обликовању приватног и привредног права у претходних двадесет година. Наиме, приватно право у Европи се налази усред процеса стицања једног, истински, европског карактера³⁹. Савет и Парламент Европских заједница донели су серију директива које сежу дубоку у главне области немачког права⁴⁰. Дакле, све је чешћи случај да немачко право мора бити тумачено са становишта релевантног законодавства Заједнице која је подупире. Судска пракса Европског суда правде је, такође, добила већи значај у развоју немачког приватног права. Тренутно се озбиљно разматра кодификација европског приватног права⁴¹; као претеча томе објављено је, односно у припреми, више «ристејтмента» специфичних области европског приватног права⁴². Интернационализацију приватног права, такође, енергично промовишу униформно приватно право, засновано на међународним конвенцијама које покривају значајне области из привредног права. Конвенција Уједињених нација о уговорима за међународну продају робе усвојена је од стране више од 60 држава (укључујући и већину држава чланица Европске уније); у Немачкој је ступила на снагу 1. јануара 1991.

³⁸ За алијансе под истим именом CMS, видети von Münch (бр. 1) 73.

³⁹ Видети најактуелније, Nils Jansen, *Privatrechts und europäische Identität* 2003.

⁴⁰ За приватно право, видети наведене директиве у Reiner Schultz, Reinhard Zimmermann, *Basistexte zum Europäischen Privatrecht*, друго издање 2002 sub. I (постоји и енглеска верзија овог текста коју су приредили Oliver Radley-Gardner и Hugh Beale и која је изашла из штампе 2003. под насловом, *Fundamental Texts on European Private Law*); за уговорно право, видети исцрпан преглед Стефана Грундмана, *Europäischen Schuldvertragsrecht*, 1999. Још једна област на коју то има великог утицаја јесте компанијско право; видети Матијас Хаберсак, *Europäisches Gesellschaftsrecht*, друго издање, 2003. год.

⁴¹ Видети, на пример, Jürgen Basedow, 'Das BGB im künftigen europäischen Privatrecht: Der hybride Kodex', (2000) 200 *Archiv für die civilistische Praxis* 445 ff.; Gavin Barrett, Ludovic Bernardeau (ур.), *Towards a European Civil Code*, 2002.

⁴² Најозбиљнији пројекат се бави уговорним правом: Ole Lando, Hugh Beale (ур.), *Principles of European Contract Law*, први и други део 2000.; Ole Lando, Eric Clive, André Prüm, Reinhard Zimmermann (ур.), *Principles of European Contract Law*, трећи део 2003. Немачке верзије првог и другог дела приредили су Christian von Bar и Reinhard Zimmermann, *Grundregeln des Europäischen Privatrechts* 2002.

године и почела је да ствара значајан обим судске праксе⁴³. Као резултат тог и других развоја, право Европске заједнице додато је на списак обавезних тема за први државни испит⁴⁴. Значајан број студената борави, у периоду од једног или два семестра, на правном факултету у другој држави чланици Европске уније под покровитељством изузетно успешног ЕРАЗМУС/СОКРАТЕС програма⁴⁵. Алтернативно, односно уз то, многи студенти стичу додатна, постдипломска звања у другим земљама. Сходно томе, све је већи број иностраних студената на немачким правним факултетима. Све више факултета покушава да добије «Евро» профил, пружајући разне језичке курсеве, формирајући међународне летње школе или интегрисане програме на основним и постдипломским студијама, доделом катедри за европско приватно право, односно европску правну историју, или оснивањем истраживачких центара за област европског приватног права. Данас постоје правне серијске публикације које имају за циљ промовисање развоја европског приватног права⁴⁶ и уџбеници који анализирају посебне области у оквиру приватног права са јединствено европског становишта и који изучавају правила немачког, француског или енглеског права као локалне варијације у једној заједничкој материји⁴⁷. Постепено се враћа интересовање и за «стари» европски *ius commune* и правни историчари су заузети поновним откривањем заједничких историјских темеља савременог права и поновним успостављањем веза између правника који се баве упоредним и савременим приватним правом⁴⁸. Ипак, у исто време, те промене нису знатно утицале на начин на који се приватно право

⁴³ Видети извештаје Ulrich Magnus из 1995, 3 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 202 ff.; (1997) 5 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 823. ff.; (1999) *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 624 ff.; (2002) 10 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 523 ff.; видети симпозијум на тему «Конвенција о међународној продаји добара и њена примена у пракси», ур. Reinhard Zimmermann и Kurt Siehr, (2004) 68 *Rebels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht* 427 ff.

⁴⁴ Heino Schöbel, *Privatrecht und Europarecht in der Ersten Juristischen Staatsprüfung*, (1995) 3 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 139 ff.

⁴⁵ Видети (1993) 1 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 615 ff.; (1997) 5 *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht* 910 ff.

⁴⁶ *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht*, из 1993; cf. Исто тако *Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht* из 1989. год.

⁴⁷ Hein Kötz, *Europäisches Vertragsrecht*, вол. I 1996 (превод на енглески: Tony Weir, *European Contract Law* 1997.); Christian von Bar, *Gemeineuropäisches Deliktsrecht*, вол. I 1996.; вол. II 1999. (превод на енглески: *The Common European Law of Torts*, вол. I 1999; вол. II 2001.); cf. исто Peter Schlechtriem, *Restitution und Bereicherungsungleich in Europa*, вол. I 2000; вол. II 2001; Filippo Ranieri, *Europäisches Obligationenrecht* (друго издање) 2003. год.

⁴⁸ Видети најактуелније, Reinhard Zimmermann, 'Europa und das römische Recht', (2002) 202 *Archiv für die civilistische Praxis* 243 ff.

предаје и учи на немачким универзитетима; нити су имале улогу у обликовању стандардне правне литературе о немачком приватном праву. Постоји могућност да тај пароксијализам буде промењен у догледно време⁴⁹. Ипак, сувише је рано предвиђати којом брзином и када ће се то тачно десити.

⁴⁹ Понекад су начела европског уговорног права коришћена као упоредна тачка освртања ради евалуације немачких прописа о повреди уговора; видети Ulrich Huber, *Das geplante Recht der Leistungsstörungen*, у Ernst/Zimmermann (бр. 52) 31 ff.; Claus-Wilhelm Canaris, *Die Reform des Rechts der Leistungsstörungen*, 2001 *Juristenzeitung* 499 ff.; Reinhard Zimmermann, "Remedies for Non-Performance: The Revised German Law of Obligations, viewed against the background of the Principles of European Contract Law", (2002) 6 *Edinburgh Law Review* 271 ff. О методолошком значају ових начела, са немачког становишта, Claus-Wilhelm Canaris, „Die Stellung der 'Unidroit Principles' und der 'Principles of European Contract Law' im System der Rechtsquellen", у Jürgen Basedow (уп.), *Europäische Vertragsrechtsvereinheitlichung und deutsches Recht*, 2000. стр. 5 ff.; Reinhard Zimmermann, „Savigny's Legacy: Legal History, Comparative Law, and the Emergence of a European Legal Science", (1996) 112 *Law Quarterly Review* 576 ff.; Michael Faure, Jan Smits, Hildegard Schneider (уп.), *Towards a European Ius Commune in Legal Education and Research*, 2002.